

УДК 811.186/190(075)

Н. В. Гончаренко

**НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА
З КУРСІВ НОВИХ ІНОЗЕМНИХ МОВ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

Нині набула актуальності проблема підготовки навчальних посібників, розроблених на нових дидактичних засадах; забезпечення освітніх закладів методичними розробками, інструктивними матеріалами з різних предметів. Для якісного оволодіння учнями середніх навчальних закладів іноземними мовами важливо звернутись до історії вітчизняної освітньої теорії і практики, зокрема забезпечення вчителів та учнів навчально-методичною літературою з іноземних мов.

Проблеми підручникотворення у реальних училищах другої половини ХІХ століття досліджували такі вітчизняні вчені, як І. Альошинцева, Є. Варона, Г. Веделя, І. Глівенка, О. Логінової, О. Миролюбова, П. Нея, С. Петруніна, В. Раушенбаха, І. Рахманова, С. Рождественського та ін. Серед сучасних науковців означені питання у своїх працях розглядали: Н. Борисова, А. Долапчі, І. Мозгова, О. Місечко.

Мета статті – проаналізувати навчальну літературу з курсів нових іноземних мов другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Результативність іншомовної освіти учнів реальних училищ багато чим визначалася засобами навчання, які використовувалися на уроках. Так як підручник був головним джерелом отримання іншомовних знань і являв собою основний комплекс матеріалів для досягнення програмних вимог, які представлялися Міністерством народної освіти до навчання нових іноземних мов, саме йому відводилася значна роль у навчальному процесі. Підручник повинен був відповідати вимогам програми з нових іноземних мов і бути для учнів головним обов'язковим посібником.

Зміст підручника повинен відповідати також і методам навчання іноземних мов та наступним вимогам:

- відповідати віку учнів;
- структура підручника повинна бути такою, при якій можна скоротити чи збільшити кількість вправ, перерозподілити їх між уроками без порушення логіки навчального процесу;
- повинні бути використані різні види текстів: діалоги, листи, розповіді, твори та ін.;
- наявність уривків літературних творів;
- підручник повинен створювати умови для самостійної роботи, містити достатньо кількість довідкової літератури;
- наявність розділів, які дають можливість учневі здійснити самоконтроль над засвоєнням матеріалу;

- наявність різного ілюстративного матеріалу.

Перш ніж приступити до характеристики підручників з нових іноземних мов, варто звернути увагу на вимоги, які до них висувала педагогічна громадськість. Так, К. Джані відмічав: „Далеко не все одно, який підручник взяти в руки; починаючи з вивчення будь-якої мови. До його вибору необхідно приступити з великою обережністю, тим більше, що кількість підручників і „самоучителів” постійно зростає, і зростає реклама всяких „нових” методів. Звичайно, хто хоче вчитися, той навчиться по будь-якій книзі, навіть нікчемній і т. п., але потрібно мати на увазі, що вивчення мови по такій книзі потребує більше праці і часу” [2, с. 19].

Вважалося, що підручник з нових іноземних мов повинен бути чітко систематизований і включати великий вибір вправ, розміщених послідовно, із непомітним переходом від більш легких до більш важких, із матеріалом для кращого запам’ятовування пройденого.

Між тим, деякі педагоги, наприклад видатний методист, відомий і авторитетний викладач іноземних мов Г. Недлер, не були прихильниками чіткої систематизації матеріалу в підручниках. На противагу Е. Гаушильда (у 40-х рр. XIX ст. завідуючий навчальним закладом в Лейпцизі), який вважав, що підручник повинен становити математичну задачу, завчасно вирішену і перевірену автором, Г. Недлер вважав це неприпустимим [5, с. 82].

Одні педагоги вважали, що успішна реалізація покладеної на вчителя задачі можлива лише за тієї умови, якщо він може скористатися спеціально пристосованим до методу підручником. Інші стверджували, що „...не в матеріалі і підручниках, а в психологічному відношенні до своєї справи і до своїх учнів. В умілій власній обробці матеріалу і використанні підручників заключається уся ціна його праці. Істинному вчителю мета і обраний шлях до неї повинні відбутися перед його розумовим розвитком так живо, щоб він міг вести своїх учнів без усяких ліхтарів, без всякої книги: методом повинен бути він сам. Чи можна уявити собі більш жалісливу, рабську працю, як діяльність вчителя, сліпо орієнтованої на один підручник” [3, с. 11].

Таким чином, використання підручника знаходилося повністю в руках вчителя і залежало від його професіоналізму і таланту, тим більше що вибір підручників з німецької і французької мов був достатньо широкий.

Водночас методисти постійно шукали шляхи вирішення проблеми раціонального відбору граматичного матеріалу для вивчення. Граматичні довідники займали важливе місце у підручниках, незважаючи на постійні вимоги окремих педагогів за скорочення граматичного матеріалу.

Варто відзначити, що кожен новий підручник завжди піддавався всебічному аналізу. Свідченням цього є велика кількість критичних заміток, статей, відгуків, які з’являлися у друці в досліджуваний період, що демонструвало небайдуже ставлення педагогічної громадськості не

лише до нових підручників, але й постановки викладання нових іноземних мов. Педагоги хотіли користуватися таким підручником, який, з одного боку, служив би засобом реалізації мети іншомовної освіти, а з іншої – відповідав смакам і побажанням викладачів і учнів.

Крім самого змісту тексту зверталася увага і на структуру таких посібників. У 1908 р. в журналі „Русская школа” була опублікована стаття Е. Лямбека, адресована укладачам збірників творів для читання, які не завжди супроводжували текст достатніми коментарями і необхідним словником. У статті автор, аналізуючи види читання, пропонує різні способи розміщення словника як для кращого засвоєння змісту тексту, так і для кращої роботи учнів.

Е. Лямбек ділив читання на класне і домашнє. Класне читання він розділив на статарне (повільне, з детальним аналізом у класі під керівництвом учителя, з повторенням дома того, що пройдено в класі, чи з підготовкою нового уроку вдома) і курсорне (швидке, з зупинкою на самому суттєвому, розумінням деяких слів із контексту, без підготовки дома). Він вважав, що домашнє читання може бути більш ґрунтовним і більш поверховим, але відрізнятиметься у залежності від того, контрольоване воно чи неконтрольоване.

Для класного статарного читання учні повинні були мати текст, який коментує вчитель, завдання учнів – як можна більше запам'ятати з пояснень вчителя. Запис пояснень не повинен допускатися, так як розсіює увагу, крім того учні в силу об'єктивних обставин не завжди присутні в класі. Він вважає, що в такому випадку необхідний короткий коментарій, який полегшує домашню роботу учнів. Під час класної роботи такий коментар шкідливий, оскільки він не дає можливості слухати пояснень вчителя, порівнювати пояснення учителя з наявним коментарем, відволікатися. Учитель повинен сам навести учня до правильного розуміння тексту. Е. Лямбек пропонує розмістити такий коментар не під текстом, не позаду його, а в особливому зошиті, який знаходиться вдома. Коментар варто поєднати зі словником. Видання для середньої школи повинно мати легкі і невеликі за об'ємом тексти, детальний коментар і словник. Видання для старшого ступеня повинно мати більш складні тексти, необхідний коментар і алфавітний словник.

Для класного курсорного читання, на думку Е. Лямбека, видання повинно давати можливість прочитати на уроці як можна більше за допомогою учителя і без особливих труднощів повторити дома прочитане в класі. Тому особливо складні уривки необхідно коментувати під стрічкою на іноземній мові. Також обов'язків алфавітний словник.

Педагог вважав, що книга повинна обов'язково мати передмову, в якій викладалися принципи, покладені в основу роботи. Варто також вказати, для якого ступеня (середнього чи старшого) назначена книга і для якого виду читання. Е. Лямбек вказував на важливість правильної організації роботи зі словником і вбачав у цьому „перший крок до того,

що учні не будуть боятися не тільки словника, але й будь-якої книги іноземною мовою” [4, с. 10].

Підручники з нових іноземних мов є відображенням своєрідності досліджуваного періоду від вивчення граматики, як основи вивчення мови, до використання натурального методу, а потім змішаних методів викладання нових іноземних мов. Таким чином, підручники з німецької і французької мов можна розділити на ті, які відповідали граматико-перекладному методу, і в яких прослідковувалася тенденція використання натурального методу, який став популярним в кінці XIX ст.

З огляду на відчутний брак посібників нових мов у вищих чотирьох класів середніх навчальних закладів міністерством було оголошено конкурс на видання наступних навчальних посібників:

- 1) граматика французької мови;
- 2) граматика німецької мови;
- 3) керівництво для перекладів з французької мови на російську;
- 4) керівництво для перекладів з німецької мови на російську.

Водночас укладачі повинні були дотримуватися наступних вимог:

- граматики повинні бути укладені російською мовою;
- вони повинні враховувати особливості мови, яка вивчається, порівняно з російською;

- вказані видання повинні складатися з трьох розділів, відповідно до кожного класу гімназії (4, 5 і 6) і призначених для систематичного вивчення граматики, відповідно учні 7 класу займаються повторенням усього пройденого;

- закони і властивості мови повинні простежуватися у прикладах;

- за висновками і правилами повинні слідувати вправи, за допомогою яких учень міг би свідомого засвоювати щойно вивчені закони мови [6, с. 48 – 51].

Поява натурального методу зумовила докорінну реформу у викладанні нових іноземних мов і вимагала перегляду існуючих підручників. У цих підручниках пропонувалося збільшити кількість вправ, спрямованих на вивчення усної мови, читання і письма. Такими підручниками з німецької мови стали: Ю. Бауер „Керівництво для початкового навчання німецької мови” (1909), Г. І. і І. П. Заріни „Підручник німецької мови” (1912), А. Шульц „Ілюстрована азбука для спільного навчання читання і письма у школі і вдома” (1894).

Відповідно до основної вимоги натурального методу (використання наочності) в підручниках знаходяться картинки, які стають матеріалом для розвитку мови учнів. Робота здійснюється у формі питань і відповідей, паралельно засвоюється елементарна граматика, формуються навички читання простих текстів і віршів, вивчення напам'ять, письмові відповіді на питання і зв'язне мовлення.

Підручник Г. І. і І. П. Заріних відрізняється тим, що він побудований тематично і включає теми із оточення школяра: клас,

будинок, родичі, одяг і т. п. У додатках поданий словник по параграфам і десять невеликих текстів для перекладу з російської мови.

Незважаючи на швидке поширення натурального методу викладання, створення підручників на його основі, з'явилися підручники, які, з одного боку, відповідали новим методичним вимогам, а з іншого – містили матеріал граматики-перекладного методу. Доказом цього є „Підручник німецької мови” П. Глезера і Е. Петцольда (1911).

Право вибору підручника належало учителю, але він обов'язково повинен був аргументувати і погодити свій вибір з педагогічною радою закладу.

Узагальнюючи аналіз підручників з німецької мови досліджуваного періоду, можна встановити, що їх загальною рисою став сильний вплив традицій (граматика, переклад). Підручники відобразили особливість цього періоду: перехід від використання перекладного методу викладання іноземної мови до натурального методу. Відсутність єдиних вимог до укладання підручників приводило до того, що їх зміст відповідав поглядам укладачів, а також методам навчання, які використовувалися на уроці.

Із французької мови найбільшою популярністю користувалися наступні підручники: „Підручник Дімера, удосконалений Больцом” (1861), „Керівництво елементарного викладання французької мови” М. Дюфора (1864), „Курс французької мови першого і другого класу гімназій Росії” Крестлінг (1861), „Теоретико-практичне вивчення французької мови” Г. Пржибилький (1867), „Керівництво вивчення французької мови по Магеру” (1865), „Підручник французької мови” А. Гамеліана (1864, 1865 і 1867 рр.).

Аналіз перелічених підручників дав змогу встановити, що головну роль у них відігравав граматичний відділ, відповідно до вимог граматичного методу. Статті для читання і перекладу грали другорядну роль і виступали додатком до головної частини курсу. Ці статті, як за об'ємом, так і за змістом, і теоретичним особливостям, були розміщені без усякої системи. Між параграфами і статтями частіше всього не існувало ніякої логіки.

Прямий (неперекладний) метод викладання обумовив появу підручників іноземною мовою. Серед підручників, рекомендованих „Каталогом навчальних підручників і посібників” можна відзначити „Курс французької мови у трьох частинах” Б. Кленце, „Керівництво для вивчення нових іноземних мов по методу Берліца” Є. Забеліної, „Французьку елементарну граматику для нижчих і середніх класів навчальних закладів” А. Шалланда.

Ученим комітетом Міністерства народної освіти були схвалені і рекомендовані до використання у навчальних закладах „Практичний курс доля вивчення французької мови по натуральному методу” у двох частинах І. Сіга, „Практичний курс французької мови по натуральному методу” Л. Фюмеля. Зразковим вважався підручник французької мови

Россмана і Шмідта 1895 р., який витримав протягом 8 років десять видань.

Захоплення натуральним методом навчання іноземних мов тягнуло за собою появу ряду навчальних посібників, у яких зроблена спроба розміщення статей, вивчення яких передбачалося майже виключно за їх змістом. У цих посібниках учням пропонувалося вивчати послідовно різні категорії оборотів і слів, необхідних у різних випадках повсякденного життя.

Незважаючи на те, що всі автори проаналізованих нами підручників при укладанні намагалися слідувати канонам натурального методу, проте все ще зберігалось широке використання перекладного методу, що вносило деяку непослідовність як у використанні нового методу викладання, так і в змісті підручників.

В. Волинцевич на сторінках журналу „Педагогічний збірник” запропонував укладачам посібників застосовувати загальний план побудови підручника. На його думку кожен урок повинен містити:

- 1) основний (прозовий чи віршований) текст, назначений для перекладу і подальших вправ;
- 2) слова, необхідні для перекладу і подальших вправ;
- 3) граматичні правила, похідні з тексту;
- 4) фрази на виведення граматичних правил – на іноземній мові для перекладу на російську;
- 5) фрази на російській мові для перекладу на іноземну [1, с. 591].

Довгий час суперечливим залишалось питання про те, на якій мові повинні бути написані у підручниках граматичні правила, та й самі підручники з граматики. Ученим комітетом Міністерства народної освіти були схвалені деякі підручники з граматики, складені іноземною мовою, в той час як іншим авторам ставилося зауваження, що правила викладені іноземною мовою. Проте підручник Россмана і Шмідта, який користувався найбільшою популярністю, викладав граматичні правила на рідній мові учні, що, звичайно, полегшувало вивчення правил.

Важливе місце у вивченні французької мови відводилося художній літературі. Так, у 1911 р. комісією Царскосільського реального училища під головуванням Рейнштейна, до якої входили викладачі Е. Борхсеніус, Б. Бартомециус, З. Степанова, зав. голови батьківського комітету Є. Восресенська, був укладений список французьких книг, назначених для домашнього читання. До нього увійшли не лише наукові, а й художні твори. При цьому комісією відмічалось, що „...досить важливо, щоб за допомогою книги поетичного змісту поглиблювалося естетичне виховання” [7, с. 5]. Ці книги були призначені для читання учнями старших класів, але автор вважає, що „позитивна робота” повинна розпочинатися з молодших класів школи.

Водночас у рекомендований список були включені не лише художні твори відомих французьких письменників, зміст яких відкривав багатство духовного світу французького народу, допомагав зрозуміти

загальнолюдські цінності, ідеали гуманізму, але й наукові роботи філософського характеру, які сприяли більш глибокому розумінню змісту людського буття, відношення до себе, інших людей, визначення свого місця у системі людських відносин.

Таким чином, зміст підручників з нових іноземних мов відповідав вимогам, які висувалися програмами Міністерства народної освіти до їх викладання, відповідали методам навчання. Досліджуваний період відзначається різноманіттям підручників і пояснюється пошуком створення раціонального підручника, який би відповідав смакам прихильників і перекладного, і натурального методів навчання. Обов'язковою складовою частиною підручників була наявність текстів, в яких висвітлювалося життя, культура народу, мова якого вивчається.

Проведене дослідження не вичерпує всіх питань підручникотворення з іноземних мов у реальних училищах другої половини XIX – початку XX століття. Подальшого вивчення потребує співставлення навчальної літератури з іноземних мов з навчальними планами та програми освітніх установ досліджуваного періоду.

Список використаної літератури

- 1. Волынцевич В.** На поворотной точке в преподавании иностранных языков // Педагогический сборник. – 1911. – № 5. – С. 591.
2. Джани К. Л. Изучение иностранных языков / К. Л. Джани. – СПб., 1912. – С. 19. **3. Кленце Б.** Курс французского языка в трех частях / Б. Кленце. – М., 1893. – С. 11. **4. Лямбек Э.** Грамматика французского языка Е. И. Малкиель / Э. Лямбек // Русская школа. – 1908. – № 11. – С. 10. **5. Недлер Г. П.** О классном преподавании иностранного языка / Г. П. Недлер. – СПб., 1894. – С. 82. **6. Объявление** о конкурсе на составление учебных руководств по новым языкам для гимназий и прогимназий // Журнал Министерства народного просвещения. – 1866. – Ч. 129. – С. 48–51. **7. Рейнштейн В. И.** К вопросу о домашнем чтении учеников старшего возраста по новым языкам / В. И. Рейнштейн. – Царское село: тип. С. М. Борковова, 1911. – С. 5.

Гончаренко Н. В. Навчальна література з курсів нових іноземних мов (друга половина XIX – початок XX століття)

Проаналізовано навчальну літературу з курсів нових іноземних мов у реальних училищах другої половини XIX – початку XX століття підручників; виявлено, що їх зміст відповідав вимогам, які висувалися програмами Міністерства народної освіти до їх викладання та методам навчання; з'ясовано, що досліджуваний період відзначався різноманіттям підручників і це пояснювалося пошуком створення раціонального підручника, який би відповідав смакам прихильників і перекладного, і натурального методів навчання; досліджено, що обов'язковою складовою частиною підручників була наявність текстів, в яких висвітлювалося життя, культура народу, мова якого вивчається.

Ключові слова: навчальна література, засоби навчання, реальні училища, іноземні мови, навчальні плани та програми.

Гончаренко Н. В. Учебная литература из курсов новых иностранных языков (вторая половина XIX – начало XX столетия)

Проанализирована учебная литература из курсов новых иностранных языков в реальных училищах второй половины XIX – начале XX столетия учебников; выявлено, что их содержание отвечало требованиям, которые выдвигались программами Министерства народного просвещения к их преподаванию и методам учебы; выяснено, что исследуемый период отмечался многообразием учебников и это объяснялось поиском создания рационального учебника, который бы отвечал вкусам сторонников, переводного и натурального методов учебы; исследовано, что обязательной составной частью учебников было наличие текстов, в которых освещалась жизнь, культура народа, язык которого изучается.

Ключевые слова: учебная литература, средства учебы, реальные училища, иностранные языки, учебные планы и программы.

Goncharenko N. V. Literature on New Foreign Languages Courses (Second Half of the 19th – Beginning of the 20th Century)

Literature on new courses of foreign languages in real schools of the second half of the 19th – beginning of the 20th century was analyzed; it was found that its content met the requirements had put forward by the programs of the Ministry of Public Education for their teaching and learning methods; it was revealed that the period had been marked by the diversity of textbooks and that was explained by finding the creation of sustainable textbook that would meet the tastes of adherents and translated, and natural methods of training; it was discovered that the mandatory part of textbooks was the availability of texts about life and culture of native speakers were headlighted.

Key words: literature, learning tools, real schools, foreign languages, curricula and programs.

Стаття надійшла до редакції 20.09.2012 р.

Прийнято до друку 26.10.2012 р.